

MODERN AZERBAIJANI EDEBİYATININ KURULUŞ YILLARINDA TÜRKÇE MES'ELESİ

Ali EROL*

ÖZET

Türkçenin edebî dil olarak kullanılması yönündeki gayret ve çalışmalar, tıpkı bizde olduğu gibi Azerbaycan kültür sahasında da sancılı bir seyir izlemiştir. Uzun yıllar Arap ve Fars etkisi altında kalan Azerbaycan edebiyatında XVII. yy.'da Molla Penah Vagıf ile başlayan halkçı yaklaşımlar, özellikle XIX. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Ahundov, Zerdabî ve Şirvanî gibi isimlerle daha organize ve sistemli bir yapıya kavuşmuştur.

Bununla birlikte Azerbaycan'da ana dili kavramının daha yoğun bir şekilde vurgulandığı dönem XX. yy.'ın başlarıdır. Bu gelişmede şüphesiz ki 1905 Manifestosu'nun yarattığı hürriyetçi atmosferi fırsat bilerek harekete geçen "Maarifçiler" in rolü büyük olmuştur.

Aynı dönemde edebî sahada da daha çok Molla Nasreddin grubunun temsil ettiği "halk dili" tezi ile, Füyûzat yazarlarının savunduğu "İstanbul Türkçesi" tezi ekseninde yaşanan "edebî dil" tartışmaları, Azerbaycan Türkçesinin yabancı unsurlardan temizlenmesi yolunda önemli kazanımlar sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Edebiyatı, Edebî Dil, Molla Nasreddin, Füyûzat.

THE ISSUE OF TURKISH DURING THE INITIAL YEARS OF MODERN AZERBAIJANI LITERATURE

ABSTRACT

Efforts and endeavours towards using Turkish as the language of literature in Azerbaijan were arduous and painful as in Turkey. Populist approaches starting with Molla Penah Vagıf in the 17th c. and particularly the efforts of Ahundov, Zerdabi and Şirvani in the second half of the 19th c. afforded a more organised and systematic quality for Azeri literature, which was under the Arabian and Persian influence for many years.

However it was not until the beginning of the 20th c. that we see an emphasis on the concept of mother tongue in Azerbaijan more extensively than before. Apparently the role and contribution of "Maarifçiler", who were quick to work hard by taking advantage of the liberal atmosphere induced by the 1905 Manifest, was important.

The period witnesses a debate between "public language" supported by Molla Nasreddin group and "İstanbul Türkçesi" supported by writers of Füyuzat as to what the language of literature should be. Such discussions and works contributed to the elimination of foreign elements in Azerbaijani Turkish.

Keywords: Azerbaijani Turkish, Azerbaijani Literature, Literary Language, Molla Nasreddin, Füyuzat.

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, elmek: alierol2@yahoo.com

Giriş

Kendi geleneksel yapısı içerisinde gelişimini sürdüren Halk edebiyatı bir tarafa bırakılırsa, Azerbaycan edebiyatı, tıpkı bizde olduğu gibi, Klasik kültür ve Batı olmak üzere temelde iki önemli tesir merkezi altında şekillenmiştir.

Bilindiği üzere Azerbaycan'da VII. yy'dan itibaren idarî yapının Arap hâkimiyetine geçmesi ile birlikte kültürel anlamda bir yabancılaşma eğilimi başlamış, X. ve XI. yüzyıllarda eserlerin çoğu Arapça ya da Farsça olarak kaleme alınmaya başlanmıştır.

Klasik edebiyat olarak adlandırdığımız bu anlayış zaman zaman gösterilen bazı bireysel tepkiler dışında varlığını XIX. yy'ın ikinci yarısına kadar devam ettirmiştir. Söz konusu süreçte Türkçenin edebî dil olarak geliştirilmesi adına alınan mesafe birkaç cümle ile şu şekilde özetlenebilir.

Harzemşahlar, Moğollar ve ardından Timurluların Azerbaycan sahalarına inmeleri ile bölgede artan Türk nüfusu, XIII. yy'dan itibaren Azerbaycan'da hem siyasi, hem de kültürel anlamda önemli gelişmeler yaşanmasına neden olur. Özellikle Türkçeyi resmî devlet dili olarak kabul eden İlhanlılar döneminde Türkçe sadece Türk köylerinde değil, çağın medeniyet merkezleri sayılan Tebriz, Şiraz, Hemedan gibi bölgelerde de büyük rağbet görmeye başlar. Bu dönem aynı zamanda şiiirlerinde Hasanoğlu (Pür Hasan) mahlasını kullanmış olan Şeyh İzzeddin'in Türkçeyi edebî dil olarak kullanma geleneğini başlattığı dönemdir. Esferayanî Türkçe şiiirleri tespit edilmiş ilk Azerî şair olarak bilinmektedir¹.

Eserlerinde Azerbaycan Türkçesini bütün zenginliği ile kullanmış olan Kadı Burhaneddin (1344-1398)'in ardından Türkçenin genel anlamda edebî dil olarak işlerlik kazandığı önemli bir dönem şüphesiz ki Safevîlerin hâkimiyet yıllarıdır. Safevî Devleti döneminde (1502-1524) yönetimin daha çok Türk kökenlilerden oluşması ve Şah İsmail Hataî (1486-1526)'nin bireysel gayretleri, millî kültür kaynaklarının değerlendirilmesi adına önemli bir fırsat olmuştur. Yazdığı şiiirleri ile Türkçecilik cereyanını da başlatacak olan Hataî zamanında, Türkçe, resmî dil kabul edilmiştir. Azerbaycan Türkçesinin edebiyat dili olarak geliştirilmesi adına son derece önemli bir misyon üstlenmiş olan Fuzûlî (1494-1556) de yine bu dönemde yaşamıştır.

Safevîler Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan iç karışıklığın ardından XVIII. yy'da İran'a karşı kuzeyde başlatılan bağımsızlık hareketleri sonucu Karabağ, Gence, Şeki, Kuba, Taliş, Bakû, Nahçıvan, Şirvan, Hoy gibi bölgelerde hanlıklar kurulmuştur. Bu süreç önemli sıkıntılara yol açmakla birlikte kültürel çalışmalara millî bir ruh kazandırması açısından da oldukça olumlu sonuçlar doğurmuştur. Pek çok şair klâsik mazmunları terk ederek güncel olaylara yönelmiş, Şakir Şirvanî, Şirvanlı Ağa Mesih, Tebrizli Saib, Melik Beğ Avcı, Vâgıf Hüseyin Han gibi isimler çalışmalarında yaşadıkları dönemin tasvirlerine yönelmişler, Türkçe yazma eğilimi artmıştır. Söz konusu gelişmede Kuba ve Salyan hâkimi Feth Ali Han, Abbas Kuli Ağa Bakıhanlı, Hurşid Banu Hanım, (Natevan) gibi sanatçı tabiatlı hanların da önemli rolleri olmuştur².

Sonraki yıllarda halk diline, şekil, ifade ve üslûp açılarından Halk edebiyatına dönüş esasına dayanan çalışmalarla birlikte Türkçe, çoğu zaman "ana dili" vurgusu ile, edebî eserler açısından önemli bir kriter olma özelliği kazanmaya başlamıştır. Bu yönde yapılan çalışma ve yaşanan gelişmelere geçmeden önce burada bir tespiti yer vermeyi uygun görüyoruz:

¹Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, TKAE, Ayyıldız Matb., Ankara 1976, s. 466.

²Yavuz Akpınar, **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh, İstanbul-1994, s. s. 31-32

Azerbaycan edebiyatının yeniden yapılandırılmaya başlandığı ileriki yıllarda, dil adına geçmişte yaşanan olumsuzlukları sorgulayan Abbas Sehhet, o dönemde Arapça ve Farsçaya olan eğilimin tamamen anlamsız bir kompleksten kaynaklandığını belirtir. Bu geleneğin milleti açısından bir zafiyet olduğunu ifade eden yazar, medeniyet seviyesi yüksek kabul edilen milletlerin kültürüne, diline hayranlık duyulduğunu, İbn-i Sina, Farabî gibi dâhilerin Türk oldukları halde eserlerinin çoğunu Türkçe yazmadıklarını, kendilerini takip edenlerin de genellikle Farsçaya yöneldiklerini vurgularken büyük bir sitem içerisinde³. Şair yine bir şiirinde de bu yöndeki düşüncelerini şu dizeleri ile dile getirir:

*Türk dilile tereqqi étmek bize mehaldir,
Menfeet yox, boş şeydir, ancaq böyük zevaldır*⁴.

Abbas Sehhet'in eleştirdiği işte bu bakış açısı XVII. yy'ın sonlarına doğru kırılmaya başlamıştır. Nizami Xudiyev bu kırılma takvimini, Azerbaycan edebî dilinin millî dil anlayışı çerçevesinde şekillenme sürecini verirken şu şekilde bir kronoloji ortaya koyar:

1. XVII-XVIII esr.
2. XIX esr.
3. XX esrin evvelleri
4. XX esrin 20-30-cu illerinden sonraki merhele⁵.

Yukarıdaki tabloda da vurgulandığı üzere Azerbaycan edebiyatında XVII, özellikle de XVIII. yüzyıl dil konusunda daha bilinçli bir tavrın oluşmaya başladığı dönemdir. Bu konudaki öncü isim ise şüphesiz ki Molla Penah Vâgıf'tır (1717-1797). Şiirlerinde şekil, ifade ve üslup açılarından Halk edebiyatı geleneğine yönelen Vagıf, böylelikle Azerbaycan Türkçesinin Arapça ve Farsçadan arındırılması adına ilk adımı atmış olur. Edebiyat tarihlerinde "Mahallî Klâsisizm Hareketi" olarak da tanımlanacak olan bu hareket çağdaşı ve arkadaşı Molla Veli Vidadî (1709-1809) tarafından ekolleştirilecek, Kazımoğlu'nun ifadesi ile Azerbaycan edebiyatında "çiçeklenme dönemi" bu tarihlerden itibaren başlayacaktır⁶.

Aynı konuda daha sistematik ve bilinçli çalışmalar ise XIX. yy'ın ikinci yarısında Mirze Feteli Ahundov'dan gelir. Modern Azerbaycan edebiyatının temel esaslarını belirleyecek olan Ahundov, özellikle tiyatroları ile "ana dili" ile de sanatsal çalışmalar yapılabileceğini ortaya koyar⁷; aynı amaç doğrultusunda Türk alfabesinin yeniden düzenlenmesi için ilk çalışmaları başlatır⁸. Onun açtığı yolda ilerleyen, Necef Bey Vezirov, yine aynı dönemlerde kaleme aldığı Türkçe eserleri ile edebî dilin zenginleşmesi adına önemli katkılar sağlar.

XIX. yy'ın ikinci yarısında Azerbaycan'da Türkçe bilincinin gelişmesinde önemli rol oynayan bir diğer isim şüphesiz ki Hasan Bey Melikzâde Zerdabî (1837-1909)'dir. 1875 yılından itibaren Türkçe olarak yayınladığı "Ekinçi" gazetesi ile ana dili mes'elesini gündeme taşıyacak olan Zerdabî, bu konuda kendinden sonrakilere yol açması bakımından da önemli bir misyonu yerine getirmiştir. Her ne kadar genel yayın ilkeleri ve içerik açısından farklı yaklaşımlar hatta karşıtlıklar söz konusu olsa da⁹, 1905'e kadar Türkçe yayın izni alabilen dört gazete¹⁰, yayın dilleri

³ Abbas Sehhet, **Eserleri II**, Azerbaycan Dövlət Neşr., Bakı-1976, s. 45.

⁴ Memmed Memmedov (Hazırlayan), **XX. Esr Azerbaycan Poeziyası**, Yazıçı, Bakı-1988, s. 322.

⁵ Nizami Xudiyev, **Azerbaycan Edebi Dili Tarixi**, Yargıcı Ofset, Ankara-1997, s. 5.

⁶ Samir Kâzımoğlu, **Türk Toplulukları Edebiyatı I**, Ecdâd Yay., Ankara-1994, s.125.

⁷ Geniş bilgi için bk: E. Demircizade, "Mirze Feteli Axundovun Dramaturgiya Dili", **M.F Axundov Meqaleler Mecmuesi**, (Haz: Nadir Memmedov), Azerbaycan CCP Elmler Akademiyası Neşr., Bakı-1962. s. 188-202

⁸ Geniş bilgi için bk: Samir Kazımoğlu, "Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Tarihinden", **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası**, Kültür Bakanlığı C.2, Ankara-Ocak 1994, s. 91-98

⁹ Mitat Durmus, "Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında İlk Süreli Yayın Faaliyetleri ve 'Molla Nesreddin Dergisi'", **Turkish Studies**, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/7 Fall 2008, s. 358 (<http://turkishstudies.net/> E.T: 7.01.2011)

ile bu sürece katkı sağlamışlardır. İlk olarak 1879'da Tiflis'te Hacı Seyid Efendi Ünsüzâde tarafından çıkarılan haftalık "Ziya" ve "Ziya-yı Kafkasiyye (1880-1884)"nin yayın dili Azerbaycan Türkçesi olmuştur. Sonrasında Celâl Ünsüzâde'nin yayınladığı "Keşkûl (1883-1891)" ise Rusça ve Farsça makalelere de yer vermekle birlikte yayın dili olarak yine Türkçeyi tercih etmiş, "Ziya"ya göre daha açık bir dil politikası benimsemiştir¹¹.

1903'te Mehmet Ağa Şahtahtlı, tarafından Tiflis'te yine Türkçe yayınlanan "Şark-i Rus" ise, Celil Memmedkuluzâde, Mirze Elekber Sabir, Hüseyin Cavid, Abbas Sehhet, Ömer Faik Numanzâde, Memmed Seid Ordubadî, Elikulu Gemküsar, Eli Nazmi gibi pek çok isim için ilk kalem tecrübelerinin edinildiği bir yayın organı olmuştur.

Maarifçi Çalışmalar

Gerek edebî, gerekse pedagojik faaliyetlerinde Türkçenin yaşatılıp yüceltilmesi adına önemli gayretleri olan Abdulla Şaik bir çalışmada medeniyetin anahtarı olan dilin, yazarların elinde olduğunu vurgulamaktadır¹².

Bu vurgudan da anlaşılacağı üzere XX. yy'ın ilk yıllarından itibaren Azerbaycan'da dil bilinci konusunda aydınları harekete geçirecek ilk unsur medeniyet ve terakki kaygısı olmuştur. Dolayısıyla bu konudaki ilk adımlar da, sonraki yıllarda "Maarifçiler" olarak adlandırılan ve gelişmenin temel şartını eğitim sahasında yapılacak düzenlemelere bağlayacak olan aydınlar tarafından atılacaktır. Özellikle 1905'te ilan edilen "Hürriyet Manifestosu"nun ardından yeni müfredat programlarının hazırlanması, millî sınıflarının oluşturulması ve hepsinden önemli olarak eğitim dilinin Türkçeleştirilmesi adına atılan adımlarda da rehber isimler yine onlar olacaktır. Bu arada söz konusu süreçte, 1881'den itibaren Kazan, Taşkent, Ufa ve Bakü gibi merkezî bölgelerde Türkçe eğitim taleplerinde bulunan Gaspıralı'nın da, bu yöndeki çalışmalara büyük katkılar sağladığını belirtelim. Zira 1905'e kadar Azerbaycan'da düzenli takip edilebilen tek gazete olarak Tercüman, Zerdabî, Ezim Şirvanî, Hebib Bey Mahmutbeyli, Sultan Mecit Ganizâde gibi konuya duyarlı isimler için önemli bir ilham kaynağı olmuştur.

Dil ve eğitim açısından konuyu değerlendirdiğimizde Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış ilk ders kitabı olan "Müntehabat" ın Ahundzade'nin hocası Mirza Şefi Vazıh (1794-1852) tarafından kaleme alınmış olduğunu görürüz¹³. Aynı yıllarda dil konusundaki kaygılarını Ekinçi ile gündeme taşıyacak olan bir diğer isim Zerdabî ise Türkçe eğitim konusundaki çalışmaların Türkçeye işlerlik kazandıracığı inancı içerisinde¹⁴ öğretmenlere yönelik programları ve tavsiyeleri ile gelişim süreci açısından önemli rol oynamıştır.

Yazıları ile Ekinçi'nin yayın politikasında da hayli etkili olan Seyyid Ezim Şirvanî, 1869 yılında Şirvan'da açtığı okulda pozitif bilimlerle birlikte Farsça ve Rusça yanında Azerbaycan Türkçesi dersleri okutmuştur¹⁵. Bir başka eğitimci olan Mehmed Sıdkî, Nahçıvan'da açtığı bir okulda öğrencilerine Türkçeyi öğretmeyi temel görev bilmiş, kendi ders kitaplarını kendisi hazırlamıştır. Türkçe hakkındaki kaygılarını "Bu dil bir libasa benzeyir ki, güya pambığı Türkistan'da ekilib, ipliği İran'da eyrilib, rengi Erebiistan'da verilib, özü de Azerbaycan'da

¹⁰ Ağaferi Zeynalov, "Keçen Esrin 90. İllerinde Azerbaycan Dövr-i Matbuatı Uğrunda Mübarize", **XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri**, Elm Neşr., Bakı-1979, s. 202.

¹¹ Kamal Talibzade, **Azerbaycan Edebî Tenqidinin Tarixi** (1800-1920-ci İller) Maarif Neşr., Bakı-1981, s.90.

¹² Abdulla Şaik; "Yazıcılarımızın ve Dilçilerimizin Şeref İşi", **Edebiyyat ve İncesnet Qezeti**, III. International, Bakı-24 Aprel 1944.

¹³ Yavuz Akpınar, **age**, s. 48

¹⁴ Hesensbey Melikzâde Zerdabî, "Açıq Mektub", **Heyat Qezeti**, No:35, Bakı-14.2.1906.

¹⁵ Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycanda Maarif Hareketleri", **Türk Kültürü**, Nu: 18, Ankara-1964, s.131.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

tohunub, Rusya'da ise gümrüklenibdir"¹⁶. şeklindeki sözleri ile ortaya koyan Sıdkî, Paşa Sultanof ile birlikte Azeri Türkçesi-Farsça-Rusça bir sözlük de hazırlamış ancak bu çalışmasını bastıramamıştır¹⁷.

Türkçenin yeniden yapılandırılması ve yazı dili olarak yaygınlaştırılması için yoğun çaba harcayan bir diğer eğitimci de Feridun Bey Köçerli'dir. Yazar, öğretmenlik yaptığı dönemlerde Zöhrabzade ile birlikte "Ta'lim-i Lisan-ı Türki adlı bir ders kitabı yayınlamıştır"¹⁸.

Eğitimci yazarların gayret ve çalışmaları 1905 Manifestosu ardından girilen yeni dönemde de devam etmiştir. 1906'da temel konulardan birinin "dil ve eğitim" olduğu I. Muallimler Kurultayı toplanmış, "İkinci Yıl", "Üçüncü Yıl", "Yeni Türk Elifbası" gibi kitaplar hazırlamak üzere aralarında Hasan Bey Zerdabî, Feridun Köçerli, Mahmud Beyova, Süleyman Sani ve Abdulla Şaik gibi isimlerin bulunduğu bir komisyon seçilmiştir. İlk Türkçe-Rusça sözlük yine bu dönemde, 1907'de U. Hacıbekov tarafından hazırlanmıştır¹⁹.

1906 Ağustosunda Nijini-Novgorod'da düzenlenen "III. Umum Rusya Müslümanları Kongresi"nde de eğitim dili ve Türkçe adına önemli kararlar alınmıştır. Söz konusu kongrede Gaspıralı İsmail, Sadri Maksûdi (Arsal), Mirza Cafer Topçubaşı, Akçuraoğlu Yusuf ve Fatih Kerimî gibi fikir ve kültür adamlarının yaptıkları görüşmeler sonucu bir eğitim programı hazırlanmış, ilköğretim zorunlu hâle getirilmiş ve son sınıflarda Türkçe eğitim verilmesi karara bağlanmıştır.

Tadeusz Swietochowski, konu ile ilgili olarak Azerbaycan'da özellikle 1905 yılından itibaren eğitim alanında yapılan çalışmalarla okuma yazma oranında büyük artışlar sağlandığını, bu oranın 1914'te iki katına ulaştığını ifade etmektedir²⁰. Bize göre bu artışta yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmaların önemli payı olmuştur. Ancak hemen ifade edelim ki bu çalışmalar sadece akademik çalışmalarla sınırlı kalmamış, süreç edebî metin örnekleri ile pekiştirilmiştir. Nitekim aynı konuda Türk edebiyatında da benzer bir süreç yaşandığını görürüz. Daha önce pek çok kez denendiği halde Türkçenin sadeleştirilmesi konusunda ilk kez gerçekçi adımlar atan "Genç Kalemler" in temsilcilerinden Ali Canip, bir çalışmada başarılarının sırrını, pratiğe verdikleri öneme bağlamaktadır. XVIII. yy'ın en ünlü âlim ve şairlerinden Osmanzade Taib Efendi'nin "Münşeat"ında açık ve anlaşılır yazmayı tavsiye ettiğini, daha sonra Namık Kemal'in üç dilden mürekkep bir dil olamayacağı gerekçesi ile Osmanlıcaya itiraz ettiğini, yine arkadaşı Ziya Paşa'nın "Şiir ve İnşa" adlı makalesi ile benzeri görüşleri savunduğunu, ardından Şemseddin Sami, Muallim Naci, Hüseyin Cahit gibi isimlerin maruz kalınan dil istilasından şikayet etmekle birlikte söz konusu kaygıların giderilmesi adına somut adımlar atmadıklarını belirten Canip sözlerini şu şekilde bağlar: "*İşte Genç kalemlerin rolü, bu noktadan başlamak, mücadele etmek ve hemen iddialarının tatbikine geçmek olmuştur.*"²¹.

Ali Canip'in ifadesi ile "iddiaların tatbiki" ya da Türkçenin sadeleştirilmesi ve edebî dil olarak işlenmesi konusunda ihtiyaç duyulacak olan pratik çalışmalar da, Azerbaycan'da yine daha çok Maarifperver-realistler olarak bilinen bu yazarlar tarafından ortaya konulmuştur. Süleyman Sani Ahundov, Sultan Mecid Genizâde, Reşid Bey Efendizâde, Abdulla Şaik, İbrahim Bey Musabeyov, Mehemed Garayev, Mirze Mehemed Ahundov gibi çoğu pedagog ya da öğretmen

¹⁶ Haver Aslan, "Azerbaycan'da Dil Islahatı'nın İlk Öncüleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Kazancı Matbaacılık Sanayi, İstanbul Şubat 1983, s. 22'den naklen.

¹⁷ Yavuz Akpınar, **age**, 442.

¹⁸ Yavuz Akpınar, **age**, s. 425.

¹⁹ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TTK, Ankara-1999, s. 200

²⁰ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Çev: Nuray Mert), İstanbul-1988, s. 85.

²¹ Ali Canip Yöntem, "Yeni Dil Davası", **Yakın Tarihimiz**, C.I, S.12, 1962, s.372.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

kökenli olan bu isimler özellikle çocuklara yönelik yaptıkları edebî çalışmalarında, onlara Türkçeyi sevdirmeye gayreti içerisinde olmuşlardır:

*Türk dili bir güzel, şirin dildir,
Onu öğrenmeye hemiyet edin*²².

Maarifperver realistler yine Eğitim Bakanlığınca düzenlenen faaliyetlerde de aktif rol almışlar, Avrupa'daki pedagojik gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Gerek bilimsel, gerekse edebî çalışmalarında eğitim ve öğretim vurgusu yapmışlar, okulu ve okullaşmayı tebliğ etmişler, didaktik tarzındaki şiirleri ile daha çok çocuk terbiyesi üzerine yoğunlaşarak kendi çizgilerini oluşturabilmişlerdir. Nitekim Mir Celâl onların edebiyat dünyasındaki farklılıklarını edebî çalışmalarında eğitim ve terbiye üzerine odaklanmalarına ve daha çok çocuk edebiyatına yönelmiş olmalarına bağlar²³. Abdulla Şaik'in öğrencisi olan Mirvarid Dilbazi de ileriki yıllarda bu farklılığın özellikle "ana dili" açısından yeni nesil üzerindeki etkilerini açıklarken, söz konusu eserlerdeki sadeliğe ve samimiyete dikkat çekecektir²⁴.

Molla Nasreddin ve Füyûzat'ın Dil Politikaları

XIX. yy'ın ikinci yarısına kadar Azerbaycan'da ana dili üzerinde yapılan çalışmalar XX. yy'ın başlarından itibaren yaygın bir tavır olarak kendini hissettirmeye başlamış, bu tavır 1905'te ilan edilen Hürriyet Manifestosu ile birlikte millî bir nitelik kazanmıştır. Arat 1905 ile 1917 Bolşevik İhtilali'ne kadar olan yılları "millî-içtimai devir" olarak adlandırır²⁵. Şüphesiz ki böyle bir adlandırmada başta dil olmak üzere edebiyat ve diğer kültürel faaliyetlerde görülen söz konusu tavrın rolü büyük olmuştur. O yıllarda ortaya konulan kültürel çalışmalara bakıldığında da, izlenecek yolun şekillenmesinde millî bakış açısının önemli bir etken olduğu görülür.

Ancak söz konusu bakış açısı, yine Türk edebiyatında olduğu gibi bazı arayış ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Millî dil ve millî edebiyat konusundaki algı farkından kaynaklanan bu tartışmalara odaklık eden en önemli yayın organlarından biri Molla Nasreddin, diğeri ise Füyûzat olmuştur. Bu çerçevede Molla Nasreddin yazarlarının millî bir dilin ancak halkçı bir tavırla gerçekleştirilebileceği yönündeki yaklaşımlarına karşın, Füyûzat kadrosu daha çok milliyetçi fikirler doğrultusunda ortak dil olarak "İstanbul Türkçesi" tezini ortaya koymuştur. Xudiyev'in konu hakkındaki tespiti şu şekildedir: "*Satirik –realistlerin lirik-romantiklerden bir ferqi de bundan ibaretdir ki, birinciler, esasen 'yerli' dili edebî dil seviyesine kaldırmağa cehd edir, ikinciler ise İstanbul'dan hazır edebî dil getirmeyi tebliğ edirdiler- daha doğrusu, praktik olaraq hemin dilde yazırdılar*"²⁶.

Azerbaycan Türkçesinin dış etkilerden korunmasında önemli rolü olan Molla Nasreddin, 1906 yılında Ömer Faik Numanzade ve Celil Memmedkuluzade tarafından Tiflis'te yayınlanmaya başlanmıştır. Dergi, kadrosunda yer alan Mirze Elekber Sâbir, Eli Nazmi, Ebdürrehim Bey Hakverdili, Mehemed Seid Ordubadî, Elikulu Gemgüsar, Selman Mümtaz gibi isimlerle büyük bir okuyucu kitlesi bulmuş, başta Türkiye olmak üzere Özbekistan, Türkmenistan, Tataristan, Dağıstan, Kırım ve İran gibi geniş bir coğrafyada takip edilmiştir.

Molla Nasreddin'in kurucusu Celil Memmedkuluzade 27 Yanvar 1907 tarihli "Ana Dili" adlı yazısında, Arapça Farsça ifadelerin yoğun olduğu bir diyaloga kulak misafiri olan annesinin,

²² Abbas Sehhet, **Seçilmiş Eserleri**, Lider Neşr., Bakı- 2005, s. 152.

²³ Mir Celâl, **Azerbaycan'da Edebî Mektepler** (Haz: Tehsin Mütellimov), Bakı- 2004, s. 316.

²⁴ Mirvarid Dilbazi, "Xatirelerde Yaşayan İnsan", **Azerbaycan** (Azerbaycan Yazıçılar İttifaqının Aylık Edebî-Bediî Jurnalı), Bakı Şeheri Kommunist Neşr. Metb., Bakı-7 İyul 1981, s. 132.

²⁵ Reşit Rahmeti Arat, "Matbuat", **İslâm Ansiklopedisi**, MEB., C.7, Eskişehir 1997, s.380.

²⁶ Nizami Xudiyev, **age**, s. 413.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011*

“hangi dille konuştunuz?” sorusuna karşılık aldığı “ana dili” cevabı karşısında yaşadığı şaşkınlığı anlatır²⁷.

Basit olmakla birlikte dil bilinci açısından bir vurgu olma özelliğine sahip olan işte bu anekdot, Molla Nasreddin’in izleyeceği temel dil politikasının anahtarlarını verir. Memmedkuluzade, sonraki pek çok yazısında “ana dili” vurgusu yapacak, Farsça ve Rusça yazarları eleştirerek edebî dilin geliştirilmesi ve konuşma diline yaklaştırılması konusunda son derece duyarlı bir tavır sergileyecektir.

Bu noktada derginin belki de en önemli ismi olan Elekber Sabir’in de gücünü daha çok aynı duyarlılıktan aldığını söylemek mümkündür. Abbas Sehhet onun başlattığı yeni şiirin kabul görmesinde, anlaşılır dil kaygısının son derece önemli rol oynadığını belirtir²⁸. Bir şiirinde,

*İnteligenik bu ki buhtan değil,
Türki danışmağ bize şayan değil,
Türki dili gâbil-i irfan değil,
Biz buna gâ'il olan insanlarığ .
Ay barakallah, ne güzel canlarığ!*²⁹

şeklindeki dizeleri ile aydın geçinenlerin Türkçe konusunda gösterdikleri zafiyetlere işaret edecek olan Sabir’in “halkçı şair” unvanı ile anılmasının en önemli gerekçelerinden birisi de yine ortaya koyduğu bu dil bilincidir.

Gerek Memmedkuluzade’nin gerekse Sabir’in edebî dil konusunda sergiledikleri bu tavır, başta Eli Nazmi olmak üzere, hemen hemen bütün Molla Nasreddin yazar kadrosu tarafından benimsenmiş bir tavidir. Bu nedenle yukarıda Xudiyev’in de belirttiği gibi, dilde halkçılık ilkesi daha çok Molla Nasreddin kadrosunda yer alan realist yazarların söylemi olarak değerlendirilmektedir.

Ancak hemen ifade edelim ki, edebî dilin, millî edebiyat ve millî dilin halkçı bir bakış çerçevesinde geliştirilmesi gerektiği düşüncesi, realistler yanında bazı lirik romantiklerce de kabul görmüş ve zaman zaman pratiğe aktarılmıştır. Bu tavır, ileriki yıllarda, onların bağlı oldukları edebî akımlar konusunda da farklı değerlendirmelere yol açmıştır. Memmed Cefer, Mir Celâl Kamran Eliyev Kamal Talıbzâde, Yavuz Akpınar ve İrfan Murat Yıldırım tarafından yapılan ilgili çalışmalarda Cefer Cabbarlı, Abdulla Şaik, Ahmet Cevad, Abbas Sehhet gibi isimler hem realist hem de romantik yönleri ile ele alınmışlar, bazı isimler “maarifperver-realist” kapsamında değerlendirilmişlerdir³⁰.

Şüphesiz ki bu yönde yapılan tasniflerdeki farklılıkta dil ve üslup konusunda sergilenen tercihlerin rolü büyük olmuştur. Söz gelimi belli çalışmalarından yola çıkılarak Romantizm temsilcisi olarak görülen Şaik’in, dil konusundaki düşünceleri kendisini realist kanatla aynı cepheye taşır. Şaik başlarda Füyûzat yazarıdır. Ancak zamanla dil anlayışının kendisine uygun olmadığını görünce yavaş yavaş Molla Nasreddin’e yönelmeye başlamıştır. Hatta bu konuda daha da ileri giderek zaman zaman Molla Nasreddin’i bile eleştirmiştir. Yazar konu ile ilgili bir yazısında “*Molla Nesreddin mecmuesinde C. Memmedquluzade ve Ömer Faiq, Mehemmed*

²⁷Celil Memmedquluzâde, “Ana Dili”, **Eserleri III** (Haz: Eziz Mirehmedov- Turan Hesenzâde) Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı-1984, s.11-12

²⁸Abbas Sehhet; **Eserleri II**, Bakı-1976, s. 13-14.

²⁹Mirza Ali Ekber Sabir; **Hophopname**, (Haz: Hamid Mehemmedzâde) Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Azereşr, Bakı-1962, s. 217.

³⁰Ali Erol, **Azerbaycan Şiirinde Romantizm (1905-1917)**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., İzmir -2007, s. 64-65.

Hadi'nin ve Müznib'in lisanına ciddi hücumlar yapır ve keskin meqaleleri ile dili temizlemeye, sadeleşirmeye çalışırdılar. Feqet, Molla Nesreddin'in dili sade ve anlayışlı olmaqla beraber cümle quruluşu cehtinden rus ve ereb gramerinin müeyyen te'siri vardı.” diyerek her iki tarafın (Molla Nasreddin ve Füyûzat) eksikliklerini gördüğünü ve bunlardan uzak olarak mümkün mertebe açık ve anlaşılır yazmaya çalıştığını söyler³¹.

Biraz sonra değineceğimiz gibi, devrin şartları gereği kapalı bir üslupla yazmak zorunda kaldıkları bir tarafa bırakılırsa, Azerbaycan edebî dilinin gelişmesi ve yabancı etkilerden temizlenmesinde Abdulla Şaik'in büyük hizmetleri olduğu muhakkaktır. Şair halk dilini tabii Allah vergisi olarak görmüş ve onu Türkçe için bitmez tükenmez bir kaynak olarak değerlendirmiştir. O, Türkçenin Allah tarafından ulu ve büyük bir kavim olan Türklere bahşedilmiş bir nimet olduğuna inanır³². Bu anlayış doğrultusunda özellikle didaktik nitelikteki eserlerinde halk dili ve üslubuna, deyim, atasözü, tekerleme gibi bu sahaya ait unsurlara yer vermiş, bilimsel çalışmalarında Azerbaycan Türkçesinin morfolojik yapısı, sentaks, fonetik ve üslûp özellikleri üzerine araştırmalar yapmış, Fuzûlî, Vâqıf, Şirvanî, Ahundov ve Sâbir gibi konuya duyarlı isimlerin dil konusundaki fikir ve uygulamalarını araştırmıştır.

Yine ana dili konusundaki pozitif yaklaşımları ile temsil ettiği edebî akımın dışına taşmış olan Abbas Sehhet'in de zaman zaman benzer bir tavır sergilediğini görürüz. Yazar bu anlamda “Teze Şe'r Nece Olmalıdır?” adlı makalesinde halk dili ve edebiyatının önemini vurgular; Batı edebiyatının başarıyı ancak kendi öz kaynaklarına dönmek sureti ile yakalayabildiğine dikkat çeker³³. Yine bir başka yazısında da kendi kültürünü, “öz dilini” bir tarafa bırakarak Arapça Farsça yazmayı meziyet sayanları eleştirir³⁴. Arkadaşı Sabir için yazdığı aşağıdaki dizeler de yine Sehhet'in benimsemiş olduğu “dilde halkçılık” ilkesine gönderme niteliği taşımaktadır:

*Xatirim şe'rinle şirinkamdır,
Layiq-i teqdir-i xass ü amdır.
Terz ü üslub-i beyanın sadedir,
Cezb-i qelb étmekliye amadedir*³⁵.

Azerbaycan'da XX. yy'ın başlarından itibaren alevlenen dil tartışmaları konusunda alternatif bakış açısı ile öne çıkmış olan diğer yayın organı Füyûzat'tır. Ancak ülkenin geleceği açısından Molla Nasreddin ile pek çok konuda amaç birliği içerisinde olan Füyûzat'ın dil meselesinde farklı bir yol izlediği görülür. Nitekim bu tavır daha ilk sayıdan itibaren dikkatlerden kaçmayacak ve Gaspıralı İsmail dergiye yazdığı bir mektubunda girişimi takdir etmekle birlikte dil konusunda uyarıda bulunacak, kendilerine sade bir dil kullanmalarını tavsiye edecektir³⁶. Dil açısından Füyûzat'ın sergilediği bu muhafazakâr tutum, Tarana Abdulayeva'ya göre derginin geniş kitlelere yeterince ulaşamamasının da en önemli nedenidir³⁷.

Konu sanat ve edebiyat çerçevesinde ele alındığında Füyûzat'ın, benimsediği sanat anlayışının, izleyeceği dil politikasında da hayli etkili olduğu görülür. Bir karşılaştırma amacı ile ülkemizde Tanzimat'tan, hatta çok daha öncesinden bu yana edebiyat ve sanat dili olarak Türkçe

³¹ Abdulla Şaik, “Edebi Fikri Döyüşler”, **Eserleri V** (Haz: Kemal Talıbzade), Yazıçı Neşr., Bakı-1978, s. 307.

³² Abdulla Şaik, “Bir Neçe Söz”, **Eserleri IV**, (Haz: Kemal Talıbzade), Azer Neşr., Bakı-1977, s.340.

³³ Abbas Sehhet, **Eserleri II, (Meqaleler, Tercümeler)**, Azerbaycan Dövlət Neşr., Bakı-1976, s. 7-9,34.

³⁴ Abbas Sehhet; “Milli İdeallar”, (Mir Celâl; **Azerbaycan'da Edebi Mektebler** Bakı- 2004, s. 284'den naklen).

³⁵ Abbas Sehhet; “Sabir”, **XX. Esr Azerbaycan Poeziyası**, (Haz.: Memmed Mem-medov), Yazıçı, Bakı-1988, s. 298.

³⁶ Erdoğan Uygur, Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, AÜ, C.7, S.2, Ankara-Haziran 2010, s. 158.

³⁷ Terane Abdullayeva, **Molla Nasreddin Dergisinin Azerbaycan Şiirine Katkıları**, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof Dr. Fikret Türkmen), Ege Üniversitesi TDAE, İzmir-2005, s. 106.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

üzerinde yapılan tartışmalara baktığımızda, sürecin bir yerde aniden kesiliverdiğini görürüz. Bunun temel nedenlerinden birisi biraz önce de belirttiğimiz gibi savunulan dil görüşünü yansıtan edebî çalışmaların eksikliğidir. Bu anlamda dilde sadeliği savunmakla birlikte “Genç Kalemler”e gelinceye kadar pek çok isim düşüncelerini pratiğe taşıyamamışlardır ki bu sonuç, daha çok “sanat için sanat” kaygılarının bir ürünüdür.

Bir çelişki olarak da değerlendirebileceğimiz bu tavır, XX. yy başlarında Azerbaycan şair ve yazarları arasında da yaşanmıştır. Bu konuda ön plana çıkanlar ise daha çok Füyûzat’a yakın olan romantiklerdir. Örneklemek gerekirse, sanatsal kaygıyı, dil konusundaki tercihlerinin önüne alan en önemli isimlerden birisi Mehemed Hadi’dir. Hayatının sonuna kadar Füyûzat’ın ruhuna uygun bir sanat anlayışı ile yazmış olan Mehemed Hadi “Açık ve Aydın Düşünceler” adlı bir şiirinde “ana dili” ile “edebî dil” arasında yaşadığı çelişkiyi şu dizeleri ile ortaya koyar.

İşık düşünceler ile ışılanır millet”.

Ana dili! Buna lazım heqiqeten hörmet!

Gözel déyirsiniz, amma qolaymı her eseri,

*Açıqca, sadece yazmaq? Pek ince şé’rleri*³⁸.

Bu düşüncenin bir ürünü olarak şairin “Terane-yi Qempverane”, “Sahne-yi Mübarizé-yi Heyatda Şanlı İnsanlar”, “Bülbül”, “Ey Zavallı Beşer”, “İnsanların Tarixi Feciaları”, “Menazir-i Tabiat”, “Tövsiyeyi Mürg”, “Bir Lövhe-yi Cemal”, “Şeytani Recimin Cenab Rehime Xitabeleri” gibi pek çok şiirinde oldukça ağır bir dil ve üslup ile karşılaşırız.

Aynı tavrı özellikle son dönem çalışmalarında dilini giderek sadeleştirecek olan Hüseyin Cavid’de de görürüz. Şair bir şiirinde açık şiirden hazzetmekle birlikte gizli şiirlerden büyük keyif aldığını söyler.³⁹ Şüphesiz ki buradaki “gizli şiir” ifadesi daha çok benimsenen dil ve üslupla ilgilidir ve kastedilen şey sanatsal kaygıların ağır bastığı, gücünü mazmun, hayal, imge ve simgelerden alan söyleyiş biçimidir. Böyle bir tercihin arkasında romantik sanatçıların daha çok sezgileri ile hareket etmeleri ve soyut anlatımlara yönelmiş olmalarının payı büyüktür. Nitekim Mehmed Cefer aralarında Cavid’in de bulunduğu romantikleri değerlendirirken bu noktaya özellikle dikkat çeker. Yazara göre romantiklerin çalışmalarında gerçek hayattan çok muhayyel hayata yönelmiş olmaları ve daha çok iç dünyalarını esas almaları kendilerini realistlerden ayıran temel özellikler arasındadır⁴⁰.

Azerbaycan edebiyatında aralarında Füyuzat yazarlarının da bulunduğu bazı şairlerin bu yıllarda kapalı bir üsluba yönelmelerinin bir diğer nedeni de devrin siyasî şartları ile ilgilidir. Abbas Sehhet bir şiirinde kendilerini tedirgin edecek olan söz konusu şartlar karşısında ihtiyatlı olunması gerektiği yönündeki kanaatini şu dizelerle ortaya koyar:

Lakin zemanе çünki fena bir zemanedir,

*Éyham ile kinaye ile natıq olmalı*⁴¹.

Bilindiği üzere gerek Gaspıralı İsmail Bey, gerekse Hasan Bey Zerdabî Türkçe gazete çıkarabilmek için uzun yıllar mücadele etmek zorunda kalmışlar, bu konuda sansür uygulamaları ile karşılaşmışlardır. Benzerî sıkıntılar sonraki yıllarda zaman zaman Molla Nasreddin’de de gündeme taşınmıştır. Söz gelimi ana dilin zorla değiştirilmeye çalışıldığı yönündeki bir haber, derginin 22 Aralık 1906 tarihli 38. sayısında karikatürize edilerek kapak konusu yapılmıştır.

Yine aynı yıllarda mevcut uygulamaların sıkıntısını bizzat yaşamış olan Abdulla Şaik bir çalışmasında Çar Rusyasının ana dilini unutturmak ve yerli halkı Ruslaştırmak için büyük çabalar

³⁸ Mehemed Hadi, *Séçilmiş Şé’rler*, Yazıcı, Bakı-1980, s.83.

³⁹ Kamran Eliyev; *XX Esr Azerbaycan Romantiklerinin Edebî- Nezerî Görüşleri*, Elm, Bakı-1985, s.68.

⁴⁰ Memmed Cefer; *Séçilmiş Eserleri II*, Çinar Çap, Bakı-2003, s. 43.

⁴¹ Kamran Eliyev; *age*, s.69’dan naklen.

sarfettiğini söyler⁴². Yazar bir başka yazısında da Türkçe dersinin okutulması için veli izninin şart koşulduğunu, Türkçenin Kafkas Tahsil Dairesi'nce verilen emirle seçmeli dersler arasına alındığını, diğer taraftan Türkçe dersi öğretmenlerine, gerek statü, gerekse ücret açısından farklı işlem yapıldığı bu öğretmenlere resmî kimlik bile verilmediği yönündeki şikayetlerini dile getirir⁴³.

Burada Çarlık Rusyası döneminde ve sonrasında uygulanan sansür politikalarını tekrar etmeye gerek görmüyoruz. Ancak bu yöndeki baskıların da Füyuzat dergisi etrafında toplanan romantik sanatçıların kapalı üslup tercihlerinde önemli bir etken olduğunu belirtmemiz gerekir. Hüseyin Cavid'in çalışmalarında da sıklıkla gördüğümüz gibi, böyle bir tercihle çoğu zaman tarihî devir ve şahsiyetlere yönelmek, hayalî zaman ve mekân unsurlarına sığınarak dolaylı bir anlatım yoluna başvurmak bir anlamda tek çıkar yol olarak görülmüştür.

Füyûzat'ın sık sık eleştiri konusu yapılacak olan dil politikasının en önemli kaynağı ise şüphesiz ki ideolojik olup, İstanbul Türkçesinin esas alınması yönündeki yaklaşımların bir ürünüdür. Bu tercih, dil ve üslup açısından onu Molla Nasreddin'den tamamen farklı kılar. Ancak bu tavrın sadece derginin yazar kadrosu ile sınırlandırılmayacağını, ortak dil tezinin, Türkçülük ideolojisinin de etkisi ile bu yıllarda Azerbaycan'da daha geniş bir yayılma alanı bulabildiğini hemen ifade edelim. Bu çerçevede İstanbul ve Bakû arasında yeni bir kültürel dayanışma süreci başlatılmış, Türk Yurdu, İkdam, Sırat-ı Müstakîm gibi dergi ve gazeteler Azerbaycan'da da ilgi ile takip edilmiştir. Hüseyinzade Ali Bey ilim ve edebiyat dili olarak Avrupa dilleriyle rekabet edebilecek bir düzeyde gördüğü İstanbul Türkçesinin Türk toplulukları için ortak bir dil olabileceği tezinden hareketle makaleler yayınlamıştır⁴⁴. Mehmet Emin Resulzade Şelale'de yayınladığı "Asan Dil-yeni Lisan", "Yeni lisançılar ve Türkçüler", "Dil-İctimai Mühüm Bir Amil Kimi" gibi makalelerinde bir sentez arayışına yönelmiştir⁴⁵. Aynı amaç doğrultusunda Hüseyin Cavid okullarda Osmanlıca Türkçesi ile dersler vermiş, Mustafa Hakkı Türkekul'un da ifade ettiği gibi giderek İstanbul ile Azerbaycan Türkçesi arasında kültürel bir köprü oluşturmuştur⁴⁶. "Marks Müller"ın, Türkçenin Bütün Asya için ortak bir dil olabileceği yönündeki görüşlerinden hareketle Abdulla Şaik, çalışmalarında Türkiye Türkçesini esas almıştır⁴⁷.

Birkaç cümle ile özetlemek gerekirse, gerek edebî çevreler, gerekse ülkesinin dilini, tarihini kültür ve edebiyatını yakından tanıyan bilim adamlarınca ortaya konulan bütün bu tartışmalar söz konusu yıllarda Azerbaycan'da Türkçenin yabancı unsurlardan arındırılması, hatta Türk dünyasına ortak bir dil olarak benimsenmesi açısından oldukça önemli mesafeler alındığını göstermektedir. Ahmet Bican Ercilasun'un değişik vesilelerle sık sık dile getirdiği gibi "bu akım devam edebilseydi 'edebi dilde birlik' yolunda günümüze kadar büyük adımlar atılabilecekti"⁴⁸. Ancak olmadı. Süreç Sovyet devrinin başlaması ile birlikte kesintiye uğradı. Özellikle 1936'dan sonra uygulanan asimilasyon politikaları sonucunda ise katedilen mesafe hemen tamamen tersyüz edildi.

⁴² Abdulla Şaik, **Eserleri V**, (Haz: Kamal Talıbzâde,) Yazıcı Neşr. Bakı 1978. s. 358.

⁴³ Abdulla Şaik, "Gabagcıl Genclik Uğrunda", **age**, s. 287-288.

⁴⁴ Elza Semedli, "XX. Yüzyılda Ortak Türk Dili Çalışmalarında Ali Bey Hüseyinzade'nin Rolü", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 4/8 Fall 2009, s. 1988 (<http://turkishstudies.net/> E.T:09.01, 2011)

⁴⁵ Mübariz Süleymanlı, "Mehmed Emin Resulzadenin Medeniyet Konsepsiyasında Dil Amili", **Filoloji araştırmaları 17. Kitap**, Elm, Bakı-2002, s. 122.

⁴⁶ Mustafa Hakkı Türkekul, **Azerbaycan Türk Şairi Hüseyin Cavid** (Doğumunun 80 yılı münasebetiyle), Azerbaycan Gençlik Derneği Yayınları-Sayı 1, İstanbul 1963, s. 51

⁴⁷ Abdulla Şaik, "Dilimiz ve Edebiyatımız", **Eserleri IV** (Haz: K. Talıbzâde, Red: E. Mirehmedov), Azer Neşr., Bakı, 1977, s. 119.

⁴⁸ Ahmet Bican Ercilasun, "Azerbaycan Türkçesine Dair", **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Akçağ, Ankara-1997, s.283.

Stalin'in ölümünden sonra parti baskılarının ortadan kalkması ve 1960'lı yıllarda hayata geçirilmeye başlanan yeniden yapılanma politikaları çerçevesinde daha özgürlükçü bir atmosfer yakalanmış, en azından dil konusundaki dayatmalar ortadan kalkmıştır. Ancak bu kez de Rusçanın önlenemez etkisi ile Azerbaycan Türkçesi açısından yeni bir tehlike başgöstermiştir.

Meselenin bu tarafı şüphesiz ki filologlar tarafından ayrıca çalışılmalı ve çalışılmaktadır. Biz bu konuya girmeyeceğiz. Ancak Azerbaycan Türkçesinin mevcut problemleri ortada iken, kullanılan dilin adı üzerinde tartışmalar yaşanıyor olması, ortak dil adına XX. yüzyılın başlarında yakalanan atmosferden hızla uzaklaşıldığını göstermektedir ki, bu gelişme oldukça düşündürücüdür.

SONUÇ

XIX. yy'ın ikinci yarısından itibaren yeni bir yapılanma sürecine girecek olan Azerbaycan edebiyatında, "edebî dil" ve "ana dili" kavramları etrafında yaşanan tartışmalar Azerbaycan Türkçesinin yabancı etkilerden arındırılması açısından oldukça önemli kazanımlar sağlamıştır. Önce Molla Penah Vagif ile başlayan Mahallî Klasisizm hareketi, ardından Ahundov'un edebiyat, Zerdabî'nin ise gazetecilik dili açısından takındıkları bilinçli tavır, sürecin ilk adımları olarak önemli bir yere sahiptir.

Söz konusu süreçte ikinci safha ise büyük ölçüde XX. yy'ın hemen başlarında ortaya çıkan yeni siyasî, iktisadî ve sosyal şartlara bağlı olarak şekillenmiştir. Bu anlamda özellikle 1905 Manifestosu ile yakalanan hürriyetçi atmosfer, dil ve edebiyat açısından millî tavrın önde olduğu yeni ve daha organize bir bakış açısının gelişmesine imkan sağlamıştır. Diğer taraftan Maarifçiler olarak bilinen ve daha çok eğitim konusunda ana dili olarak Türkçeyi öne çıkaracak olan eğitim gönüllülerinin ve millî bir bilinçle konuyu bilimsel tartışma zeminine taşıyacak olan aydınların sürece olan katkılarını da unutmamak gerekir.

Ancak söz konusu yıllarda her ne kadar Türkçenin geliştirilmesi amaçlanıyor olsa da, bu konuda ortaya çıkan farklı yaklaşımlar, bir iç tartışmayı da beraberinde getirecek ve 1906'dan itibaren Türkçe meselesi "edebî dil" bağlamında daha çok Molla Nasreddin ve Füyuzat dergilerinin anlayışları doğrultusunda mecrasını bulmaya çalışacaktır.

Söz konusu görüş farklılıkları bir tarafa, sonuç itibarıyla Ahmed Cevad, Hüseyin Cavid, Cefer Cabbarlı, Mikayıl Müşfik, Samed Vurgun, Resul Rıza ve yukarıda adı geçen pek çok isim tarafından ortaya konulan örnek çalışmalar, o yıllarda Azerbaycan Türkçesine işlerlik kazandırma açısından önemli kazanımlar sağlamıştır. Türkçeyi yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmak, edebî dil ile konuşma dili arasındaki farkı ortadan kaldırmak, halk dilinden derlemelerle söz varlığını zenginleştirmek ve ortak dil bilinci oluşturmak gibi temel hedefler doğrultusunda ortaya konulan bütün bu çalışmaların, günümüz çalışmalarına da ışık tutması en büyük dileğimizdir.

SEÇME ŞİİRLER

TÜRKÜN DİLİ

Türk'ün dili tek söygüli, istekli dil, olmaz,
Özge dile gatsan, bu esil dil, esil olmaz.
Öz şé'ri Fars'a, Erebe gâtmasa şâir,
Şé'ri eşidenler oğuyanlar kesil olmaz.
Pişmiş kimi, şé'rin de gerek dad duzu olsun,
Kend ehli bilerler ki, duşabsız heşil olmaz.
Sözler de cevahir kimidi, esli bedelden,

Turkish Studies

Teşhis véren olsa, bu geder zir zibil olmaz.
 Şair olabilmezsen, anan doğmasa şair,
 Missena balam her sarı köynek gızıl olmaz.
 Ötmez, ohumaz bülbüli salsan gefes içre
 Dağ daşda doğulmuş deli céyran hemil olmaz.
 İnsan odı dutsun bu zelil halgın elinden,
 Allah'ı sövürsen, béle insan zelil olmaz.
 Herçend, Serab'ın südi çoh, yağ balı çohdı
 Baş arşa da çatdırsa, Serab Erdebil olmaz.
 Millet gemi olsa, bu cocuğlar çöpe dönmez,
 Erbâblarımızdan da garınlar tebîl olmaz.
 Menden de ne zâlîm çihâr oğlum ne gısasçı
 Ber def'e bunı gan ki, ipekden gezil olmaz.
 Düz vahta dolar tahta tabag edviye ile,
 Onda ki nenem sancılanar zencefil olmaz.
 Fars şairi çoh sözleri bizlerden aparmış,
 Sâbir kimi bir süfrelî şair pañıl olmaz.
 Türk'ün meseli, folklorı dünyada tekdi,
 Han yorğanı, kend içre meseldir, mitil olmaz.
 Azer goşunu, géyser-i rumi esir étmiş
 Kesra sözüdi, bir béle tarih nağıl olmaz.
 Bu Şehriyar'ın teb'i kimi çimmeli çéşme,
 Kövser olabilse démirem, Selsebil olmaz.⁴⁹

ANA DİLİ

Bu dil bizim ruhumuz, aşkımız, canımızdır,
 Bu dil birbirimize ahd ü peymanımızdır
 Bu dil tanıtmış bize bu dünyada her şeyi,
 Bu dil ecdadımızın bize koyup gitdiği
 En kıymetli mirasdır, onu gözlerimiz tek
 Koruyup nesillere biz de hediye verek.

Bizim uca dağların sonsuz azametinden,
 Yatağına sığmayan çayların hiddetinden,
 Bu toprakdan, bu yerden,
 Elin bağrından kopan yanıklı nağmelerden,
 Güllerin renklerinden, çiçeklerin iyinden,
 Mildüzü'nün, Mugan'ın'sonsuz genişliğinden.
 Aksaçlı babaların aklından, kâmalından
 Düşmen üstüne cuman o Kırat'ın nalından
 Kopan sesden yarandın.
 Sen halkımın aldığı ilk nefesden yarandın.

⁴⁹ Şehriyar, "Türkün Dili", (Yavuz Akpınar; *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh, İstanbul-1994, s. 338-339' dan naklen).

Ana dilim, sendedir halkın aklı, hikmeti,
 Arab oğlu Mecnun'un derdi sende dil açmış.
 Üreklere yol açan Fuzuli'nin san'atı,
 Ey dilim, kudretinle dünyalara yol açmış.⁵⁰
 ANA DİLİME DEYME
 Men senin diline deymirem cellad,
 Gel sen de bu ana dilime deyme
 Senin de bağın var, gülün var, çekil,
 Bağımda ekdiyim gülüme deyme!

Hesedlerle baxdın çemenime sen,
 Gör bir neler étdin vetenime sen,
 Yan déyip, od vurdun, bedenime sen,
 Altında ateş var, külüme deyme!

Men ağa ağ dédim, qaraya qara,
 Sen meni istedin çekesen dara,
 Yénice sağalır vurduğun yara,
 Menim bu yaralı könlüme deyme!⁵¹

ANADİL

Yazda bizim kendimizde güller biterdi,
 Bağçalarda hazin hazin bir kuş öterdi.
 Dinlemekten yorulmazdım bu bağ kuşunu.
 Garip sesi aparardı sanki, huşumu.
 Anamdan hey sorışardım: -Ne deyir o kuş?
 O da mene naklederdi: -O yuva kurmuş
 İnsanları selâmlayıp okuyur ki: "Men
 Uzak ülkeden
 Vetene geldim
 İmana geldim".
 İmdi de men o hasretli anadil kimi,
 Gördüm yine bu yerleri imana geldim.
 Bağı, bendi aşır geçen coşkun sel kimi
 Aka aka bu dalgalı ummana geldim.
 Bir ferahlı duygu ile kabarır sinem.
 "Veten" deyen o anadil, inanın menem!⁵²

⁵⁰ Bahtiyar Vahabzade, "Ana Dili", (Haz: Fethi Gedikli-Yusuf Gedikli, **Çağdaş Azerî Şiiri Antolojisi** Burçak Yay., İstanbul-1983. s.76'dan naklen)

⁵¹ Süleyman Rüstem "Ana Dilime Deyme", (Anar-Yavuz Akpınar; **Bin Yılın Yüz Şairi**, KB, Ankara-2000, s. 143'ten naklen)

⁵² Mirvarid Dilbazi, "Ana Dil" ((Haz.: Fethi Gedikli-Yusuf Gedikli, **Çağdaş Azerî Şiiri Antolojisi** Burçak Yay., İstanbul-1983. s.34'ten naklen)

TÜRKÎ YAZIRSAN

Güldükce senin de üzüve yoldan azırsan.
Resmî dilüvi terk éleyip, Türkî yazırsan?!

Min def'e dedim, ay bala, nadanlığı boşla,
Çek şé'riden el, yazma, qezelxanlığı boşla,
İncitme bu na-xoşları loğmanlığı boşla,
Çoxdur bu işin sonra péşimanlığı, boşla,
Bil ki, özünün qebrüvi sür'etle qazırsan,
Resmî dilüvi terk éleyip, Türkî yazırsan?!

Lal ol, daha bir gûşede vur mürgi, danışma!
Düşdün moda, qoydun başa bu börki, danışma.
Paltonla evez éylemisen kürki, danışma,
Bunlar hele héç, cehd éle sen Türkî danışma,
E'maluva bax, söyle görüm, bir qızarırsan?
Resmî dilüvi terk éleyip, Türkî yazırsan?!

Sensen mi... bu övzai qatan, ay başı daşlı,
Bax terkibüve, birce utan, ay başı daşlı,
Feryad éleme, durdu yatan, ay başı daşlı,
Lap öldürecek görse atan, ay başı daşlı,
Qorxudan odur ki, saralıp, gâh bozarırsan
Resmî dilüvi terk éleyip, Türkî yazırsan?!⁵³

⁵³ Mehemmed Bîriya, "Türkî Yazırsan" (Anar-Yavuz Akpınar; **Bin Yılın Yüz Şairi**, KB, Ankara-2000, s 174'ten naklen)

KAYNAKLAR

- Abbas Sehhet, **Eserleri II, (Meqaleler, Tercümelər)**, Azerbaycan Dövlət Neşr., Bakı-1976, s. 7-9,34.
- Abbas Sehhet, **Seçilmiş Eserleri**, Lider Neşr., Bakı- 2005.
- Abbas Zamanov, **Abdulla Şaiq**, Birleşmiş Neşr. Metb., Bakı-1956.
- Abdulla Şaiq, “Yazıcılarımızın ve Dilçilerimizin Şeref İşİ”, **Edebiyyat ve İncəsənət Qəzeti**, III. International, Bakı-24 Aprel 1944.
- Abdulla Şaiq, **Eserleri IV**, (Haz: Kamal Talıbzade), Azer Neşr., Bakı, 1977.
- Abdulla Şaiq, **Eserleri V** (Haz: Kamal Talıbzade), Yazıçı Neşr., Bakı, 1978.
- ABDULLAYEVA Tarane, **Molla Nasreddin Dergisinin Azerbaycan Şiirine Katkıları**, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman. Prof Dr. Fikret Türkmen), Ege Üniversitesi TDAE, İzmir-2005.
- AĞAFERİ Zeynalov, “Keçen Esrin 90. İllərində Azerbaycan Dövr-i Matbuatı Uğrunda Mübarizə”, **XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Məsələləri**, Elm Neşr., Bakı-1979.
- AKPINAR Yavuz, **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh, İstanbul-1994.
- Anar-Yavuz Akpınar, **Bin Yılın Yüz Şairi**, KB, Ankara-2000.
- ARAT Reşit Rahmeti, “Matbuat”, **İslâm Ansiklopedisi**, MEB., c.7, Eskişehir 1997.
- ASLAN Haver, “Azerbaycan'da Dil İslahatının İlk Öncüleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Kazancı Matbaacılık Sanayi, İstanbul-1983, s.125-134
- CAFEROĞLU Ahmet, “Azerbaycanda Maarif Hareketleri”, **Türk Kültürü**, Nu: 18, Ankara-1964, s.131-136
- CAFEROĞLU Ahmet, “Azerbaycan Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, TKAE, Ayyıldız Matb., Ankara -1976, s. 465-483
- Celil Memmedquluzade, **Eserleri III** (Haz: Eziz Mirehmedov- Turan Hesen-zade) Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı-1984.
- DEVLET Nadir, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TTK, Ankara-1999.
- DİLBAZİ Mirvarid, “Xatirelerde Yaşayan İnsan”, **Azerbaycan** (Azerbaycan Yazıçılar İttifaqının Aylık Edebî-Bediî Jurnalı), Bakı Şeheri Kommunist Neşr. Metb., Bakı-7 İyul 1981, s.131-135.
- DURMUŞ Mitat, “Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında İlk Süreli Yayın Faaliyetleri ve ‘Molla Nesreddin Dergisi’”, **Turkish Studies**, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/7 Fall 2008, s. 353-363 (<http://turkishstudies.net/> E.T: 10.12.2011)
- ELİYEV Kamran, **XX Esr Azerbaycan Romantiklerinin Edebî- Nezerî Görüşleri**, Elm, Bakı-1985.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, “Azerbaycan Türkçesine Dair”, **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Akçağ, Ankara-1997, s. 281-289
- EROL Ali, **Azerbaycan Şiirinde Romantizm (1905-1917)**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., İzmir -2007.

- GEDİKLİ Fethi-Yusuf Gedikli, **Çağdaş Azerî Şiiri Antolojisi** Burçak Yay., İstanbul-1983.
- Hesenbey Melikzâde Zerdabî, “Açıq Mektub”, **Heyat Qezeti**, No: 35, Bakı-14.2.1906.
- KÂZIMOĞLU Samir, **Türk Topulukları Edebiyatı I**, Ecdâd Yay., Ankara-1994.
- KÂZIMOĞLU Samir, “Azerbaycan’da Latin Alfabesine Geçiş Tarihinden”, **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası**, Kültür Bakanlığı C.2, Ankara-Ocak 1994, s. 91-98
- KIRIMER Cafer Seydahmet, **Gaspıralı İsmail Bey** (Haz: Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yayınları-2, İstanbul-1996.
- Mehammed Hadi, **Seçilmiş Şe’rler**, Yazıcı, Bakı-1980.
- Memmed Cefer, **Seçilmiş Eserleri II**, Çınar Çap, Bakı-2003.
- MEMMEDOV Memmed (Haz.), **XX. Esr Azerbaycan Poeziyası**, Yazıcı, Bakı-1988.
- MEMMEDOV Nadir (Haz.), **M.F Axundov Meqaleler Mecmuesi**, Azerbaycan CCP Elmler Akademiyası Neşr., Bakı-1962. s. 188-202
- Mir Celâl, **Azerbaycan’da Edebî Mektebler** (Haz: Tehsin Mütellimov), Bakı- 2004.
- Mirza Ali Ekber Sabir; **Hophopname**, (Haz: Hamid Mehemmedzâde) Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Azerneşr, Bakı-1962 217.
- SEMEDLİ Elza, “XX. Yüzyılda Ortak Türk Dili Çalışmalarında Ali Bey Hüseyinzade’nin Rolü”, **Turkish Studies** International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall 2009, s. 1986-1995 (<http://turkishstudies.net/E.T:09.01,2011>).
- SÜLEYMANLI Mübariz, “Mehmed Emin Resulzade’nin Medeniyet Konsepsiyasında Dil Amili”, **Filoloji Araştırmaları 17. Kitap**, Elm, Bakı-2002. s.120-127.
- SWIETOCHOWSKİ Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Çev: Nuray Mert), İstanbul-1988.
- TALIBZADE Kamal, **Azerbaycan Edebî Tenqidinin Tarixi** (1800-1920-ci İller) Maarif Neşr., Bakı-1981.
- TÜRKEKUL Mustafa Hakkı, **Azerbaycan Türk Şairi Hüseyin Cavid** (Doğumunun 80 yılı münasebetiyle), Azerbaycan Gençlik Derneği Yayınları-S.1, İstanbul 1963.
- UYGUR Erdoğan, Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları” **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, AÜ, C.4, S.4, Ankara-Aralık 2007, s. 53-64
- UYGUR Erdoğan, “Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, AÜ, C.7, S.2, Ankara-Haziran 2010, s.150-176
- XUDİYEV Nizami, **Azerbaycan Edebi Dili Tarixi**, Yargıcı Ofset, Ankara-1997.
- YÖNTEM Ali Canip, “Yeni Dil Davası”, **Yakın Tarihimiz**, C.I, S.12, 1962, s.372.